

звана сфера «мовного мислення». Але це мовне мислення не вичерпує ні всіх форм думки, ні всіх форм мовлення. Є велика галузь мислення, яка не матиме безпосереднього відношення до мовного мислення» [1982, 95]. О. Леонтьєв пояснює співвідношення мови та свідомості за принципом гомоморфізму на прикладі співвідношення карти і місцевості: все, що є на карті, є на місцевості, але не все, що є на місцевості, відображене на карті [1999, 9], тобто все, що є в мові, є у свідомості, але не все, що є у свідомості, може бути вербалізованим. Як здається, така позиція вже не викликає заперечень. Однак відкритим залишається питання щодо взаємодії мовних знань і концептуальної організації свідомості в пізнавальних процесах. О. Кубрякова цілком слушно наголошує: «Як здається, в когнітивній лінгвістиці перспективним є той напрям у семантиці, який захищає ідеї протиставлення концептуального рівня семантичному (мовному)» [1996, 92].

7. Проблема концепту в сучасній лінгвістиці.

Термін «*концепт*» є запозиченням із лат. *conceptus* – поняття, від *concipere* – «збирати, вбирати у себе; представляти себе; утворювати тощо». На думку В. Лукіна, концептом є ментальний субстрат, «сформований (уявлений) як такий, що збирає, вбирає у себе [зміст багатьох форм] і виступає їхнім початком («зародком»)» [1993, 63]. Внутрішня форма й розвинена багатозначність латинського терміна (одним із значень є навіть «утробний зародок») породжує значну кількість тлумачень його західноєвропейських і слов'янських відповідників-запозичень. З одного боку, префікс *con-*, що позначає спільну дію, об'єднання в ціле визначає філософський зміст концепту, який виник у схоластичній логіці П. Абеляра. Середньовічний філософ вважав концептом сукупність понять, пов'язування висловлень у єдину точку зору на той чи інший предмет за умови визначальної сили розуму [Неретина 1995, 119]. П. Абеляр зауважував, що концепти виникли до створення природи в Божественному розумі як ідея Бога та прообразів одиничних речей.

Будучи представником концептуалізму в дискусії номіналістів і реалістів із приводу підґрунтя загальних імен, П. Абеляр заперечував реальне існування загального, однак визнавав базою загальних імен універсалії, які узагальнюють природу речей і створені розумом для його внутрішнього вжитку як результат пізнавальної діяльності людини. Тобто концепти є лише абстракціями чуттєво сприйнятої інформації про світ. К. Юнг підкреслював, що в основі концептуалізму лежить насамперед поєднання емпатії й абстракції [Юнг 1996, 80]. У середньовічному концептуалізмі (Т. Гоббс, П. Абеляр, У. Оккам) концепт розглядався як універсалія, що узагальнює ознаки речей, містить важливу й актуальну інформацію та використовується в розумовій діяльності. Концептуалізм заклав фундамент для філософського тлумачення терміна. Ж. Дельоз і Ф. Гваттарі проголошували тяжіння концепту лише до філософії. Вони називали його вузлами сітки, простягнутої філософом крізь вічний хаос.

З іншого боку, деякі вихідні значення латинського терміна зумовили більш пізні тлумачення концепту, до якого повернувся у 1928 р. російський філософ С. Аскольдов у статті «Концепт і слово», надавши його визначенню

лінгвофілософського спрямування: «Концепти – це ембріони мисленневих операцій. Коли вимовлене ким-небудь слово розуміється у власному значенні, то це значить, що той, хто це розуміє, здійснює деякий миттєвий акт, який служить зародком цілої системи мисленневих операцій» [1997, 275]. Дослідник називає концепт «досить загадковою величиною», «майже невлотним мерехтінням чогось у розумовому кругозорі» [1997, 267]. Пов'язуючи концепт зі значенням слова, він вважав, що концепт може заміщувати не лише реальні предмети, а й окремі їхні частини, «реальні дії», «власне мисленневі функції» [1997, 269-270]; а здатність до заміщення реалізується концептами завдяки значенню слова. Дослідник відмічав, що концепт є значно ширшим за лексичне значення.

Тим самим, С. Аскольдов розширив абелярівське розуміння концепту й вивів його далеко за межі загальних понять, хоч у деяких місцях своїх наукових праць він остаточно не позбавився впливу середньовічного концептуалізму (пор.: концепт є «мисленневим утворенням, яке служить для нас заміщенням у процесі мислення невизначеної кількості предметів одного роду» [Аскольдов 1997, 269], тобто концепт витлумачувався як загальне родове поняття відносно конкретних видових понять одного класу). О. Цапок підкреслює, що філософ указав на психофізіологічну природу концептів, яка становить єдність душевного й тілесного актів мисленневої обробки, і, зважаючи на це, С. Аскольдова можна назвати «провісником майбутнього психологічного аспекту визначення концепту, що поширився у другій половині ХХ ст.» [Цапок 2004, 14]. Незважаючи на те, що проблема концепту була поставлена, на той час вивчення його так і не розпочалося.

До концепту повернулися у східноєвропейській лінгвістиці лише у 80-ті р. р. ХХ ст. у зв'язку з упровадженням до лінгвістичних досліджень доробку когнітивної науки й когнітивної лінгвістики, які довели можливість аналізу мисленневих структур. І. Штерн розглядає, слідом за Р. Фрумкіною, підвищення інтересу до концептів як вияв «певного зрушення орієнтацій – від трактування смислу як абстрактної сутності, формальна репрезентація якої відокремлена від автора висловлення та його адресата, до вивчення концепту передусім як ментальної сутності» [Штерн 1998, 192]. У лінгвістиці поява концепту була зумовлена нагальною потребою нового тлумачення терміна «поняття», яке традиційно розглядалося як абстракція окремих чуттєвих ознак, а згодом розширило свій обсяг до рівня єдності загального, одиничного й особливого, тобто всього обсягу інформації про певний об'єкт або клас об'єктів. На позначення другого тлумачення почав використовуватися термін «концепт».

Концепт кваліфікується нами як інформаційна структура свідомості, різносубстратна, певним чином організована одиниця пам'яті, яка містить сукупність знань про об'єкт пізнання, вербальних і невербальних, набутих шляхом взаємодії п'яти психічних функцій свідомості й позасвідомого [Селиванова 2000, 112]. Підґрунтям такої дефініції стало класичне тлумачення концепту О. Кубряковою: «Концепт – термін, що служить поясненню одиниць ментальних і психологічних ресурсів нашої свідомості й тієї інформаційної

структури, що відображає знання й досвід людини; оперативна змістовна одиниця пам'яті, ментального лексикону, концептуальної системи й мови мозку, всієї картини світу, відображеної у психіці людини. Поняття концепту відповідає уявленню про ті змісти, якими оперує людина у процесах мислення і які відображають зміст досвіду та знання, зміст результатів усієї людської діяльності і процесів пізнання світу у вигляді деяких квантів знання» [Кубрякова и др. 1996, 90].

Сучасні дефініції концепту ґрунтуються на різних підходах. В. Карасик указує, що всі підходи до розуміння концепту зведені до лінгвокультурного й лінгвокогнітивного [2004, 115]. З огляду на це дослідник виокремлює лінгвокогнітивний і лінгвокультурний концепти. На його думку, вони розрізняються векторами відносно індивіда: лінгвокогнітивний концепт – це напрямок від індивідуальної свідомості до культури, а лінгвокультурний – це напрямок від культури до індивідуальної свідомості [2004, 139]. Подібну думку розвиває У. Карпенко-Іванова: «Ці підходи взаємно не виключають один одного й різняться лише векторами відносно особистості: концепт як ментальне утворення у свідомості індивіда є виходом на концептосферу соціуму, на культуру, а концепт як одиниця культури є фіксацією колективного досвіду, який стає надбанням індивіда» [2006, 16]. На нашу думку, таке розмежування концептів є недостатньо обґрунтованим, адже концепти мають когнітивну природу й визначені культурою незалежно від спрямування їх аналізу. Індивідуальний концепт, безперечно, має фрагмент особистісного досвіду, який знов-таки опосередкований пізнавальною здатністю людини та його зануреністю до соціуму й культури.

О. Цапок розглядає чотири аспекти дефініції концепту: логіко-філософський, що пов'язує концепт із поняттям; логіко-семантичний, орієнтований на ототожнення його зі значенням; психологічний, який виходить з ідеї О. Потебні про трирівневу структуру слова, одним із яких поряд із внутрішньою та зовнішньою формою є «зміст (або ідея), що відповідає чуттєвому образу чи розвинутому з нього поняттю» [Потебня 1976, 145]; й інтегративний, орієнтований на розуміння концепту як інформаційної структури свідомості з огляду на різні способи отримання інформації [Селиванова 2000; Цапок 2004, 13-21]. Окреслені аспекти визначені наявністю дискусійних питань як у галузі лінгвоконцептології, так і когнітивної лінгвістики, психолінгвістики, когнітивної психології.

Головними дискусійними проблемами сучасної лінгвоконцептології є: 1) розмежування концепту й поняття; 2) залежність концепту від мовної вербалізації; 3) його кваліфікація за способами формування; 4) зв'язок концепту та значення; 5) наявність у структурі концепту оцінно-емотивних, ціннісних і прагматичних компонентів; 6) належність концептів індивідуальній або колективній (загальнонаціональній, груповій, регіональній) свідомості; 7) обсяг концепту залежно від індивідуальної чи етнічно-колективної репрезентації, наукової чи наївної картини світу; 8) типологія концептів; 9) їхня структура; 10) методи та процедури опису й аналізу концептів тощо.

Розглянемо деякі з цих питань, що є найважливішими для усвідомлення природи концепту. *Першим* дискусійним питанням лінгвоконцептології є співвідношення концепту, поняття та значення. У науковій літературі наявні різні судження стосовно відношень між цими сутностями. Концепт і поняття нерідко ототожнюються, зважаючи на зміст терміна «концепт», використаний у середньовічній схоластиці П. Абеляра. Поняття, на думку деяких лінгвістів, є логічно конструйованим концептом, позбавленим образності [Бабушкин 1996, 13]. Таке твердження можна розуміти подвійно: або поняття не має чуттєвого образу (картинки) у свідомості, хоч таким може бути прототип як найкращий представник класу згідно з положеннями прототипної семантики, тобто воно є лише родовим узагальненням класу; або поняття не має оцінно-емотивних й експресивних нашарувань, на відміну від концепту. Однак у свідомості існують поняття емоцій та оцінок, тому відсутність образності за будь-яких умов, на наш погляд, не є диференційною ознакою поняття й концепту. Відсутність психічних нашарувань у понятті дослідники пояснюють на підставі відмінності поняття та значення. Слідом за В. Телія, М. Алефіренко підкреслює: «У мові виражаються не лише результати понятійного відображення, а й складна різноманітність психіки – внутрішній світ переживань людини, роздумів, ціннісних суджень. [...] У мовних значеннях утілені й форми допонятійного відображення – сприйняття й уявлення» [Телія 1987, 65; Алефіренко 2005, 48]. Вважається, що значення ширше за поняття, позаяк друге пропускає перше крізь призму національного світобачення й певної мовної системи. Оскільки концепт розглядається як інформаційна структура, ширша за значення [Карасик 1996, 6], то поняття є не лише ядром значення, а і ядром концепту.

Дослідники в галузі лінгвоконцептології намагаються розвести поняття й концепт. Ю. Степанов диференціює їх відповідно до їхньої належності до різних наук: поняття – до логіки, філософії, концепту – до математичної логіки, культурології та лінгвістики [1997, 40]. Іноді їхня диференціація досягає крайнього вияву. Наприклад, стверджується, що «всякий концепт – це поняття, але не всяке поняття – концепт» [Карпенко-Іванова 2006, 29]. Як здається, така позиція є необґрунтованою, адже якщо у свідомості наявне поняття, то на ньому може базуватися концепт, зважаючи на поглиблення й розширення інформації про поняття. Поняття здебільшого розглядають як частину концепту, його ядерну структуру, сукупність інтегральних і диференційних ознак у ряді понять одного класу. М. Алефіренко підкреслює, що в семантичному трикутнику концепт співвідноситься із сигніфікатом значення: його центральна частина (ядро) утворює інтенціонал поняття [2005, 64]. Поняття нерідко пов'язують із класифікаційною діяльністю. Ф. Клікс відмічає, «понятійні структури є підґрунтям класифікаційного пізнання, певна множина об'єктів може пізнаватися на базі фіксованої в пам'яті структури ознак» [1983, 149]. Натомість, концепт передбачає залучення ще й чуттєвої, оцінно-емотивної, образної, метафоричної й ін. інформації. М. Алефіренко розглядає концепт як поєднання ядра (інтенціоналу поняття) з імплікаціоналом – асоціативно-образним макрокомпонентом значення, що містить різні конотації

(первинні та вторинні, обов'язкові чи факультативні, експліцитні й імпліцитні) [2005, 64]. На думку О. Кубрякової, до концептів залучаються уявлення, образи, поняття [1988, 143]. С. Жаботинська розглядає концепт як родове поняття для ряду ментальних сутностей, як-от: уявлень (узагальнених чуттєво-наочних образів), понять (думок про найбільш загальні, істотні ознаки предмета чи явища як результат раціонального пізнання), гештальтів і схем дій [2004, 81]. В. Колесов наголошує: «Концепт – це сутність, явлена плоттю слів у своїх змістових формах: у конструктивному – в образі й символі й у структурному – у понятті» [123, 23].

Отже, у ряді наукових робіт диференційним параметром поняття й концепту постає образність, емотивність, оцінка. М. Болдирев зазначає, що поняття – це раціональний, логічно осмислений концепт, воно виникає шляхом виділення й осмислення істотних характеристик предметів і явищ, у результаті поступового абстрагування від другорядних, індивідуальних ознак, тобто в результаті теоретичного пізнання, а концепт є результатом когніції [2000, 24]. Тим самим, дослідник пропонує єдиний шлях руху при створенні поняття – від концепту, який «відбиває одну чи більше не обов'язково істотних ознак об'єкта», до формування поняття, що «відображає найзагальніші, істотні (логічно сконструйовані) ознаки предмета чи явища». Проте можливим є й інший шлях формування концепту як розширення змісту поняття на підставі пізнавальної діяльності і залучення нових ознак. До того ж пояснення концепту як результату когніції, на відміну від поняття, нам видається необґрунтованим, адже поняття також формується на підставі пізнавальної діяльності. На нашу думку, концепт як інформаційна різносубстратна структура інтегрує поняття як ядерну структуру з іншими результатами пізнавальної діяльності: уявленнями, гештальтами, асоціативно-образними, оцінно-емотивними компонентами тощо.

Відносно зв'язку концепту та значення, лінгвісти й когнітологи розглядають їхню повну тотожність «під дахом» одного знака, або відношення перетину значення й концепту, або включення першого до другого, або активацію значення в концептуальній структурі залежно від контексту й ситуації згідно з позитивістською теорією значення слова як його вживання Л. Вітгенштейна та його послідовників. Звідси впливає протиріччя між обсягом значень одиниць у мові й мовленні: у мові значення тотожне обсягу концепту, у мовленні воно представлене лише актуальним фрагментом концепту за умови гасіння неактуалізованого. Не випадково Д. Лихачов кваліфікував концепт як «алгебраїчне» вираження значення, яким ми оперуємо у своєму мовленні, тому що охопити значення у всій його складності людина просто не встигає [1993, 4], підкреслюючи тим самим те, що концепт заміщує значення слова не в повному обсязі, а лише його фрагмент, до складу якого вчений залучає й індивідуальний досвід людини, а також досвід народу. До цього питання дотичною є дискусія щодо можливості виділення в концепті не лише денотативного, а й конотативного компонентів (оцінок, емотивності, прагматичних складників).

Ототожнення концепту і значення нерідко зводить дефініцію першого до семного набору в семантичній структурі слова. Так, С. Воркачов визначає

концепт як «культурно маркований вербалізований зміст, представлений у плані вираження рядом своїх мовних реалізацій, які утворюють відповідну лексико-семантичну парадигму. План змісту концепту включає як мінімум два ряди семантичних ознак. По-перше, це семи, спільні для всіх його мовних реалізацій, що «скріплюють» лексико-семантичну парадигму й утворюють його понятійну або прототипну основу. По-друге, це семантичні ознаки, відмічені лінгвокультурною, етносемантичною специфікою і пов'язані з ментальністю носіїв мови або з ментальністю національної мовної особистості» [2004, 51].

Згідно із протилежними поглядами, концепт і значення є одиницями різного статусу: значення є мовною сутністю, а концепт – психоментальною. З. Попова і І. Стернін наголошують: «Концепт – одиниця концептосфери, значення – одиниця семантичної системи, семантичного простору мови. Значення своїми системними семами передає певні ознаки, що формують концепт, але це лише частина смислового змісту концепту» [2001, 59]. І. Стернін ставить у залежність розмежування концепту та значення від розділення когнітивної та мовної свідомості. Дослідник підкреслює, що концепт і значення є явищами когнітивної природи, результатами відображення дійсності. При цьому значення є частиною концепту, названою регулярно використаним і відтвореним у певній мовній спільноті мовним знаком і комунікативно релевантною для цієї спільноти. Психолінгвістичний же аналіз семантики слова ускладнює проблему, адже значення, за даними експериментів має більший обсяг, ніж зафіксоване у словниках. Тому варто розмежувати два типи значень: лексикографічне і психологічне, реальне, що є частинами концепту [Стернін 2005, 136-138].

Однак у сучасній семасіології через невизначеність терміна «значення» спостерігається розширення його обсягу до рівня інформації, яка стоїть за мовною одиницею. Тому виникають тлумачення значення як «концепту, зв'язаного знаком» [Никитин 1988, 6], а семантичні сутності в мові ототожнюються з концептами, що є вербалізованими [Jackendoff 1992, 195]. В. Телія підкреслює: «Очевидно, що звукова оболонка виконує знакову функцію лише за умови її асоційованості з позначуваним фрагментом немовного типу [...], ця асоціація і є тим, що в мовознавстві – у різних його напрямках – називають значенням» [1996, 84].

Для психолінгвіста О. Залевської відмінність концепту, значення й поняття полягає в самому тлумаченні концепту як «базового перцептивно-когнітивно-афективного утворення динамічного характеру, що спонтанно функціонує в пізнавальній і комунікативній діяльності індивіда й підкорене закономірностям психічного життя людини, завдяки чому за рядом параметрів відрізняється від понять і значень як продуктів наукового опису з позицій лінгвістичної теорії» [2001, 39]. О. Кубрякова підкреслює: «Концепти – це скоріше посередники між словами й екстралінгвістичною дійсністю, і значення слова не може бути зведеним виключно до концептів, які його створюють» [1996, 92]. Дослідниця не погоджується з А. Вежицькою в тому, що значення незалежні від мови [Wierzbicka 1992, 3], і вважає, що

КОГНІТИВНА ЛІНГВІСТИКА ТА ЛІНГВОКОНЦЕПТОЛОГІЯ

незалежними від мови є саме концепти, ідеї, і не випадково, що тільки їх частина отримує мовну об'єктивацію.

Зв'язок концептуального й семантичного проектується у проблему співвідношення індивідуального й колективного в концепті, яка також є дискусійною в сучасній лінгвоконцептології. Значення мовної одиниці повинне бути колективно прийнятним, адже це забезпечує взаєморозуміння у процесах спілкування. Індивідуальні змісти при позначенні й передачі інформації стають також колективним надбанням. Концепти ж містять індивідуальні відчуття, почуття, образи, ментальні структури, однак вони багато в чому детерміновані мовною категоризацією, процесами соціалізації, інкультурації. Тому при аналізі концептів треба враховувати як індивідуальні особливості, так і етнічну, групову, колективну репрезентацію. О. Залевська проводить чітку межу між концептами як надбанням індивіда й конструктами як редукованими на логіко-раціональній основі продуктами наукового опису [2000, 39].

Друге питання стосується залежності концепту від мовної вербалізації. Одні дослідники вважають їх повністю вербалізованими [Jackendoff 1992; Бабушкин 1996]. Це призводить до тлумачення концепту як «парадигматичної структури, що виводиться із синтагматичних відношень імені, фіксованих у тексті» [Чернейко, Долинский 1996, 20-41]. Л. Чернейко кваліфікує концепт як «зміст слова – і денотативний, і конотативний, який відображає уявлення носіїв певної культури про характер явища, що стоїть за словом у різноманітності його асоціативних зв'язків» [1995, 75].

Інші мовознавці розглядають концепт як частково вербалізовану одиницю концептосистеми. Як уже зазначалося, О. Кубрякова поєднує в дефініції концепту «оперативну одиницю пам'яті, ментального лексикона, концептуальної системи і мови мозку». Дослідниця вважає, що «найважливіші концепти виражені в мові, але частина інформації представлена у психіці принципово іншим способом, тобто ментальними репрезентаціями іншого типу – образами, картинками, схемами» [1996, 90-92]. Концепт витлумачують і як квант досвіду, що може мати мовоподібну чи картиноподібну репрезентацію [Paivio 1986], відповідати зоровим образам, ментальним моделям і пропозиційним структурам [Johnson-Laird 1988]. Такі погляди зумовлені теоріями автономності процесів мислення й вербалізації [Bierwisch 1983, 122-124], розробками проблеми функціональної асиметрії правої та лівої півкуль головного мозку людини, модулярними теоріями. Представниця модулярного підходу М. Шварц трактує концепт як елементарну ментально організовану одиницю, що виконує функцію збереження знань про світ в абстрактному форматі [Schwarz 1996, 55].

Способи вербалізації концептуальної інформації визначає мова, її система, що склалася протягом тривалого часу і багато в чому сприяла концептуалізації. Однак концептуалізація є динамічним і більш нестійким процесом, ніж мовні зміни. Кожний історичний період у житті етносу вносить відповідні корекції до процесів концептуалізації згідно зі змінами світоглядних позицій, ідеології, норм моралі, оцінок і цінностей тощо, хоч

незмінними залишаються культурні традиції матеріального й духовного існування народу, які фіксуються в «осадових» дискурсах міфології, фразеології, фольклору, релігії тощо. Саме тому З. Попова та І. Стернін розрізняють стійкі й нестійкі концепти: перші мають регулярні, закріплені за ними мовні засоби вербалізації, актуальні для мислення та спілкування, другі не мають таких мовних засобів, є глибоко особистісними, рідко вербалізуються або практично не вербалізуються [2001, 39]. Найявність мовної репрезентації концепту підтримує його у стабільному стані, надаючи концепту статус загальновідомого.

Теза про повну незалежність концептів від «знань у мові» [Вежбицка 1996] переважно ґрунтується на психолінгвістичних і психологічних теоріях автономності процесів мислення від вербалізації. Прибічники невербальної природи концепту розглядають його як головну одиницю свідомості, як чистий смисл, що не набув мовної форми як першозміст і першообраз. архетип, константу [Колесов 2004, 19].

Третім питанням є кваліфікація концепту за його належністю певному суб'єктові концептуалізації: індивіду, групі, етносу, людству. З огляду на це ми виокремили типи концептів за параметром суб'єкта концептуалізації, поділяючи їх на ідіоконцепти, властиві свідомості окремого індивіда; узуальні концепти, характерні для певної групи (наприклад, науковців певного фаху, представників певної професії або роду занять і т. ін.); етноконцепти, властиві всім представникам етнічної спільноти; загальнолюдські концепти, відомі всьому людству й репрезентовані в різних мовах [Селиванова 1999, 12]. В. Карасик на основі шарів культурних концептів Ю. Степанова виокремлює три типи концептів за параметром суб'єкта концептуалізації: загальнонаціональний концепт, концепт субкультури і внутрішню форму концепту, відому лише фахівцям [1996, 3].

Співіснування універсальних, етнічних, групових й індивідуальних концептів, певний перетин чи поєднання їх у колективній чи індивідуальній свідомості визначає можливість окремої людини бути зрозумілою іншій на підставі певної знакової системи (мови, продуктів культури групи, етносу чи цивілізації в цілому) і соціально й культурно маркованої діяльності. До того ж у значенні мовних одиниць – у семантиці слів і фразеологічних зворотів – фіксуються колективні та стабільні смисли [Карасик 2006, 5]. «Завдяки постійному обміну знаннями між людьми концепт з індивідуального, особистісного утворення стає надособистісним знанням, а колективне знання, у свою чергу, вносить корективи до змісту особистісного знання» [Сусов, Сусов 2006, 17]. Параметр суб'єкта концептуалізації визначає обсяг і зміст концепту (за А. Вежбицькою, виокремлюється концепт-мінімум, максимум та енциклопедичний додаток, концепти відображають наукову чи наївну картину світу і т. ін. [Wierzbicka 1992]).

Четвертим складним і дискусійним питанням лінгвоконцептології є структура концепту. Метафорично концепт представляють у вигляді хмари (З. Попова), або сніжної грудки (М. Болдирев), або плоду (І. Стернін). В основу структури концепту покладені різноманітні ментальні репрезентації, ідеалізовані когнітивні моделі: пропозиції, схеми, фреймові мережі, сценарії,

ментальні простори тощо. Більшість дослідників обстоюють польову модель концепту, яка містить ядро та периферію. Ядерна зона нерідко ототожнюється зі значенням відповідної ключової лексики [Попова, Стернін 2001], з поняттям, яке часто-густо також постає у вигляді семного набору ключового слова; з образом предмета чи явища [Болдырев 2000, 26] або ієрархічною схемою категоризації; із відносно істиннісною, несуперечливою інформацією, сформованою мережею пропозиційних структур (предикатно-актантних рамок) [Селиванова 2000] і т. ін. Периферія концепту представлена також по-різному: дистрибуцією ключового слова, асоціативними зв'язками з іншими концептами; поглибленою інформацією, суб'єктивними досвідними знаннями, конотативними елементами тощо. І. Стернін пропонує у якості ядра концепту базовий шар як чуттєвий образ, що кодує концепт як мисленнєву одиницю в УПК. На чуттєвий образ нашаровуються інші концептуальні ознаки, що відображають розвиток концепту, його відношення з іншими концептами [2001, 58-59].

Дослідники розглядають сіткову структуру концепту, представляють його у мережі структурованих концептуальних сфер (доменів), асоціатив вербальної сітки тощо. Інколи структура концепту представлена у вигляді рівневої моделі або кількох шарів: смислового та вербального або смислового, образно-асоціативного та предметно-почуттєвого [Ніконова 2007, 251]. Ю. Степанов, демонструючи історичну мінливість концепту, виокремив у його структурі етимологічний шар, який є основою концепту; історичний шар, що сформувався протягом розвитку концепту, й активний шар, актуальний для сучасного стану [1997, 21-44]. Автори колективного навчального посібника «Введение в когнитивную лингвистику» виокремлюють у складі концепту понятійний, образно-перцептивний і ціннісний рівні: перший співвіднесений із денотатом, другий – із гештальтом, третій – з оцінкою предмета концептуалізації в етносвідомості й культурі [2005, 73]. Деякі дослідники, розглядаючи польову природу концепту, долучають до неї різні ціннісні шари: етнопсихологічний, лінгвокультурологічний, соціодискурсивний [Приходько 2006, 213].

Альтернативною позицією розгляду концепту є дифузність, розпливчастість його структури, яку в принципі змодельовати неможливо: «Усередині концепту перетікають і переливаються концептуальні ознаки, концепт не має чітких абрисів і меж, [...] жорсткої послідовності шарів; їхнє взаємне розташування індивідуальне й залежить від умов формування концепту в кожній особистості» [Попова 1999, 11]. Однак за умови такої дифузності, на нашу думку, було б неможливим оперування концептуальною інформацією, її інтегрування з мовними знаннями, які є жорстко структурованими, про що свідчать дані як асоціативних експериментів, так і експериментальна діяльність у галузі нейропсихолінгвістики. Як здається, принцип дифузності концептів зумовлений намаганням відокремити мовне як структуроване й концептуальне як розмите та невизначене в пізнавальних процесах.

Ми обстоюємо концепт як інформаційну когнітивну структуру свідомості, певним чином організовану та вбудовану до колективної чи індивідуальної концептосистеми. Зв'язки концепту із внутрішнім лексиконом (знаннями в мові та про мову) підпорядковані механізмам взаємодії, кодовим

переходам вербального й концептуального у свідомості людини. Концепт структурується на підставі психофункціональної континуальності [Langacker 1988, 23] і синергетичності свідомості з урахуванням різних психічних функцій і пізнавальних механізмів. *Ознаками* концепту є неізолюваність, тобто зв'язаність з іншими концептами; відкритість як невичерпність їхнього змісту; наявність їх у межах певним чином організованих концептуальних доменів, які є фоном концепту; цілісність і нежорстка структурованість; динамізм і креативність як здатність змінюватися, поповнюватися новим знанням, уточнюватися.

П'яте питання лінгвоконцептології передбачає обґрунтування типології концептів. Вибір типу концепту залежить від параметрів класифікації. За способом концептуалізації дослідники виокремлюють такі типи концептів: уявлення як узагальнені чуттєво-наочні образи, що розглядаються як ядро концепту; схеми як абстрактні конфігурації образів; поняття як найбільш істотні його ознаки; фрейми різних типів як способи представлення стандартних знань і т. ін., а також пізнавальні та художні концепти, які відрізняються більш жорсткою й менш жорсткою детермінованістю та підпорядкованістю законам логіки [Алефиренко 2005, 58]. Залежно від ролі концептів у структурі свідомості вони непослідовно диференціюються на культурні, ментальні, міфологічні, ідеологічні, філософські, адже один концепт може розглядатися в кожному із наведених типів. На підставі параметра об'єкта концептуалізації виокремлюються антропоконцепти, натурфакти, артефакти, культурні, ідеологічні, емоційні концепти та концепти-архетипи. В. Нерознак вважає культурним концептом лише такий, якого немає в інших мовах. Слідом за ним О. Савицький розглядає неможливість перекладу концептів російської культури «пошлость», «порядочность» [Аксиологическая лингвистика 2003]. В. Карасик і В. Слишкін виокремлюють у культурних концептах принаймні три складники: образ, поняття, цінність [2001, 73]. За обсягом інформації концепти класифікуються на нульові при відсутності концепту, еталонні (у пересічних носіїв мови), специфіковані, енциклопедичні [Селиванова 1999, 12]; за якістю інформації – на понятійно-логічні, образно-художні, парадоксальні. С. Аскольдов поділяв концепти на художні (в мистецтві) і пізнавальні (в науці), однак відмічав, що цей поділ не є абсолютним. Художні концепти, на його думку, є психологічно ускладненими, розпливчастими, асоціативними, динамічними, до кінця не розкритими [1997, 267-275].

У сучасній лінгвістиці тексту й когнітивній поетиці розробляється поняття текстового (художнього [Аскольдов 1997]) концепту, що «характеризує авторський вибір концептуальних пріоритетів і формує індивідуально-авторську картину світу в художньому творі, яка визначається естетичними домінантами письменника» [Ніконова 2007, 170]. Українська дослідниця О. Кагановська визначає текстовий концепт як «мовленнєво-розумове утворення змістового плану, яке характеризується багатосмисловою напруженістю й надкатегоріальністю і на текстовому рівні імплікує сукупність певних ознак метаобразів художнього твору з метою їхньої подальшої імплікації» [2002, 24]. Зв'язок концептуальних ліній тексту формує концептуальну структуру.

8. Методика концептуального аналізу.

Сучасні мовознавчі студії опинились під потужною хвилею наукових праць, присвячених аналізу й описові різноманітних концептів і виконаних, як зазначають автори робіт, у розрізі когнітивізму. Ця хвиля викликала, з одного боку, обурення й непорозуміння у прихильників «традиційної лінгвістики». З іншого боку, захоплення лінгвоконцептологічною проблематикою при відсутності чітких методик, інструментарію й понятійного апарату зумовило досить вільне тлумачення предмета й об'єкта аналізу та невдалі спроби підмінити традиційний семантичний аналіз нібито концептуальним. Опис концептів набув характеру вільного спостереження за їхніми ключовими словами в контексті, що викликало дивну дискусію із приводу того, що може і що не може бути концептом.

При цьому багатьох із численних дослідників концептів не хвилювали питання щодо того, як співвідноситься концепт з організацією свідомості, пам'яті людини, її пізнавальною здатністю; а також яке відношення має до опису концептів складний понятійний апарат і процедури моделювання когнітивної та комп'ютерної лінгвістики. Не можна в цілому не погодитися зі словами деяких російських науковців, які зазначають: «Зараз у вітчизняній науці про мову стало надзвичайно модним включати себе до числа прибічників когнітивного підходу («нової парадигми»), хоч для такого кроку не завжди наявні вагоме підґрунтя й відповідна професійна підготовка: когнітологія своєю базою має насамперед когнітивну психологію, що передбачає якість розуміння процесів взаємодії нейробіологічних механізмів при формуванні ментальних образів і станів» [Сусов, Сусов 2006, 14]. Відтак аналіз концептів у мовознавстві не може бути довільно дескриптивним, а повинен ґрунтуватися передусім на знаннях у галузях психології, теорії пізнання, теорії інформації з урахуванням доробку комп'ютерного моделювання.

Поширення концептологічних описів у сучасному мовознавстві набуло характеру епідемії, хвороби, яку лінгвісти жартома назвали концептовітом. Звідси випливає питання стосовно правомочності існування концептуального аналізу як методу лінгвістики. Що він позначив у мовознавстві: черговий тупиковий стан чи новий етап науки про мову? На наш погляд, концептуальний аналіз є новим конструктивним лінгвістичним методом, загальними процедурами якого є формалізація, ідеалізація й моделювання. Головною метою цього методу є реконструкція когнітивних механізмів індивідуальної чи колективної свідомості, які опосередковують формування й упорядкування знань про об'єкти дійсності та результати внутрішнього рефлексивного досвіду. Концептуальний аналіз передбачає опис структур цих знань із застосуванням метамов лінгвістики або природної мови на базі різноманітних когнітивних моделей.

У сучасній лінгвоконцептології метод концептуального аналізу розглядається, з одного боку, як аналіз концептів, з іншого, як аналіз за допомогою концептів [Никитина 1987, 117]. Російський психолінгвіст Р. Фрумкіна зазначає, що між різними авторами немає згоди не тільки відносно того, яким повинен бути набір процедур, котрий треба вважати концептуальним аналізом, а і стосовно того, що слід вважати його результатом [1995, 96]. Дослідниця

наголошує на тому, що концептуальний аналіз є не стільки окремим методом, скільки сукупністю методик, об'єднаних спільною метою [1992, 3]. Однак будь-який метод є сукупністю процедур, деякі з яких мають статус окремих методик і навіть методів.

У науковій літературі існує чимало підходів до опису концептів. Виокремлення лінгвоконцептології як галузі когнітивної лінгвістики визначило позитивні й негативні наслідки для концептуального аналізу. З одного боку, воно зумовило більш чіткі завдання розробки цього методу, сприяло формулюванню його принципів і засад. З іншого боку, при описі концептів дослідники часто-густо захоплюються мовною репрезентацією, ототожнюючи глибинні семантичні ролі із поверхневими мовними функціями, що призводить до ігнорування будь-якої базової когнітивної моделі і зводить концептуальний аналіз до опису валентності мовних одиниць, здебільшого – ключових репрезентантів концепту – або до опису його метафоричних моделей. Унаслідок цього когнітивні механізми залишаються скритими за численними мовними фактами.

Нерідко відбувається і зворотне явище, коли пропонується певна модель концепту, до якої «підтягуються» різноманітні мовні факти, які нерідко не вкладаються у її межі і тому залишаються поза увагою дослідника. З огляду на це виникає потреба в моделі нового типу, яка б у спрощеному ідеалізованому вигляді відтворювала насамперед психоментальну реальність концептуалізації і її мовне забезпечення, бодай почасти експонувала б синергетичність суперсистеми свідомості, у якій мова є однією з підсистем, пов'язаною з різними пізнавальними процесами. Моделювання концепту повинне застосовувати принцип двовекторності, постульований ще Л. Виготським – рух від думки до слова і від слова до думки [1982, 305], тобто від зовнішнього мовного позначення до структури знань про позначене і навпаки. Цей принцип забезпечує від абсолютизації мовного чи концептуального, уможливорює встановлення зв'язків між ними. При цьому визначальними моментами аналізу є вибір однієї з позицій антиномій когнітивізму / конекціонізму, модуляризму / холізму, а також обґрунтування концепту у колі феноменів поняття, значення, встановлення його структури відповідно до функціональної організації свідомості.

Дослідники вважають концептуальний аналіз продовженням семантичного, результатом експансії семантичних досліджень до сфер різних наук у 80-ті р. р. ХХ ст. «Звернення багатьох лінгвістів-семантиків до когнітивістської орієнтації» пояснюється тим, що «формальні числення, побудовані логіками, є нелегкими для засвоєння і відлякують чистих гуманітаріїв» [Сусов, Сусов 2006, 15]. Лінгвісти намагаються встановити розбіжності між семантичним і концептуальним аналізом. На думку М. Нікітіна, ці два типи аналізу різняться знаковою репрезентабельністю семантичного й ментальною абстрагованістю та специфікованістю концептуального аналізу [1988, 74]. С. Жаботинська їхньою головною відмінністю вважає лінійність першого (простий перелік сем) і реляційну модельність, схемність, вищий рівень категорійної абстракції другого [1999, 12-13]. Дослідниця наголошує, що розмежування семантичного та концептуального аналізу можливе за двома головними критеріями – ступенем абстрагованості й композиційністю: використана підсвідомо

концептуальна схемна структура «може не мати прямих мовних засобів для своєї експлікації; вона реконструюється в результаті інтроспекції дослідника, його вміння бачити за множинністю різноманітних фактів мови певну закономірність» [2004, 82]. О. Кубрякова висловлює думку про роз'яснювальний відносно слова характер семантичного аналізу і відносно знань про світ характер концептуального. Вона зазначає: «Якщо перший спрямований на експлікацію семантичної структури слова, уточнення денотативних, сигніфікативних і конотативних значень, які реалізують її, то концептуальний аналіз являє собою пошук тих загальних компонентів, що підведені під один знак» [1991, 85]. Однак концептуальний аналіз ґрунтується не лише на абстрактних схемах, а і являє собою опис кореляції конкретних структур знань. Семантичний аналіз може мати характер нелінійної репрезентації, не простого переліку сем, а моделі їхніх зв'язків у структурі значення. Тому, як здається, головну відмінність цих видів аналізу треба шукати в самому підході: від слова до думки – для семантичного, і від думки до слова – для концептуального [Селиванова 2000, 122].

Процедури концептуального аналізу відмінні в різних напрямках і течіях. Головною проблемою різних підходів до концептуального аналізу є пошук проміжної метамови опису концептів. Якщо така метамова не використовується, то концептуальний аналіз обмежується дистрибутивним і контекстуальним аналізом, який інтерпретує зміст певного поняття шляхом опису контекстного оточення й пояснення різних метафоричних перенесень ключового знака концепту та його дистрибуції. Такий підхід багатьма лінгвістами сприймається досить критично через інтроспективність і суб'єктивізм.

На нашу думку, методика концептуального аналізу повинна ураховувати насамперед досвід моделювання різноманітних структур репрезентації знань, апробованих на мовному й текстовому матеріалі. Визначальною для моделей концептуального аналізу є демонстрація зв'язків різних пізнавальних механізмів свідомості й позасвідомого, кореляція різних компонентів моделей. Зразки такого типу концептуального аналізу ґрунтуються на запропонованій нами моделі ментально-психонетичного комплексу [Селиванова 2000; 2007] (детальніше див. розділ 3) і представлені в аналізі як концептів, що мають предметну репрезентацію [Казимир 2006], так і концептів-абстракцій [Цапок 2004].

Література

1. Агибалов А.К. *Вероятностная организация внутреннего лексикона человека*. – СПб., 1995.
2. *Аксиологическая лингвистика. Игровое и комическое в общении*. – Волгоград, 2003.
3. Алефиренко Н.Ф. *Поэтическая энергия слова: Синергетика языка, сознания, культуры*. – М., 2002.
4. Алефиренко Н.Ф. *Проблемы вербализации концепта*. – Волгоград, 2003.
5. Алефиренко Н.Ф. *Современные проблемы науки о языке*. – М., 2005.
6. Анисимова Н.П. *К интерпретации теории прототипов Э. Рош во Франции // Психолингвистические исследования слова и текста*. – Тверь, 1997.
7. Арутюнова Н.Д. *Понятие пропозиции в логике и лингвистике // Изв. АН СССР. Сер. лит. и яз.* – 1976. – Т. 35. – № 1.
8. Арутюнова Н.Д. *Предложение и его смысл*. – М., 2005.
9. Аскольдов С.А. *Концепт и слово // Русская словесность. От теории словесности к структуре текста. Антология*. – М., 1997.
10. Бабушкин А.П. *Концепты разных типов в лексике и фразеологии и методика их выявления // Методологические проблемы когнитивной лингвистики*. – Воронеж, 2001.